

Η κρίση του 2008 και η παγκόσμια ύφεση ¹

Γιώργος Σταθάκης

1. Η άνοδος της παγκόσμιας οικονομίας

Οι οικονομικές κρίσεις, εδώ και δύο αιώνες, είναι πάντα *διεθνείς* και όχι εθνικές. Οι διεθνείς οικονομικές κρίσεις προκύπτουν από μία σημαντική ανισσοροπία ανάμεσα στη *διεθνή ροή εμπορευμάτων* και στη *διεθνή ροή του χρήματος*. Η διεθνής ροή εμπορευμάτων έχει, σε κάθε ιστορική περίοδο, *πλεονασματικές* και *ελλειμματικές* εθνικές οικονομίες. Η ροή του χρήματος έχει, ή πρέπει να έχει, αντίστροφη πορεία προκειμένου να εξισορροπείται το σύστημα. Μία εθνική οικονομία, όπως για παράδειγμα η ελληνική, που ήταν πάντα ελλειμματική σε εμπορευματικές ροές, είχε, και έχει, πάντα θετική ροή χρήματος (ναυτιλιακό, μεταναστευτικό και τουριστικό συνάλλαγμα, ξένες επενδύσεις και δάνεια).

Το διεθνές σύστημα ρύθμισης αυτών των δύο ροών (εμπορευμάτων και χρήματος) υπόκειται σε ιδιαίτερους κανόνες. Τον 19^ο αιώνα, ήταν, υπό την βρετανική ηγεμονία, ο συνδυασμός του ελεύθερου εμπορίου και του “κανόνα του χρυσού”. Ο κανόνας του χρυσού αναβίωσε, ατυχώς, για λίγο, στο μεσοπόλεμο (1926-1931), και συνέβαλλε στην μεγάλη κρίση του 1929. Κατά τη μεταπολεμική περίοδο, το Μπρέτον Γουντς (1945-1971) ήταν ένα σύστημα σταθερών ισοτιμιών των νομισμάτων, όπου τη θέση του χρυσού κατείχε το δολάριο και οι ΗΠΑ, ως πλεονασματική εμπορικά χώρα, ήταν ο καθαρός τροφοδότης των παγκόσμιων ροών χρήματος.

Από το 1980 και μετά τέτοιο κανονιστικό πλαίσιο δεν υπάρχει. Οι ΗΠΑ έγιναν *ελλειμματική οικονομία*, που απαιτεί τη χρηματοδότηση της από τον υπόλοιπο κόσμο και οι ισοτιμίες των νομισμάτων έγιναν κυμαινόμενες και διαπραγματεύονται στις παγκόσμιες χρηματαγορές. Αυτό προκάλεσε συνεχείς διακυμάνσεις ανάμεσα στα νομίσματα, κερδοσκοπικές κινήσεις (“επιθέσεις” στα νομίσματα) και συχνές νομισματικές κρίσεις (Μεξικό 1995, Ν.Α. Ασία, Ρωσία, Βραζιλία 1998, Αργεντινή 2001). Προκειμένου να προστατευτούν οι οικονομίες επιλέγησαν διάφορες στρατηγικές: η

¹ Η ομιλία αυτή δόθηκε, το τελευταίο τετράμηνο, με λίγο διαφορετικές μορφές, σε εκδηλώσεις για την κρίση, επιμελητηρίων και άλλων φορέων στον Άγιο Νικόλαο, στην Τρίπολη, στην Σπάρτη, του ΣΥΡΙΖΑ στη Νέα Σμύρνη και το Χαλάνδρι, ομάδων καθηγητών Μέσης Εκπαίδευσης στα Χανιά και το Αιγάλεω και σε ημερίδα της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης. (e-mail: stathakisgs@yahoo.gr). ΔΗΜΟΣΙΕΥΤΗΚΕ ΣΤΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΔΙΑΠΛΟΥΣ ΤΟ 2009

δημιουργία κοινού νομίσματος (Ε.Ε.), η πρόσδεση στο δολάριο (Κίνα) ή η αποσύνδεση από το δολάριο με φόντο μία επικείμενη κρίση (Λατινική Αμερική).

Από το 1990 και μετά τις τεράστιες γεωπολιτικές αλλαγές (πτώση του κομμουνισμού σε Ρωσία και Κίνα), υπήρξε μια εντυπωσιακή άνοδος της παγκόσμιας ροής εμπορευμάτων και χρήματος. Η Κίνα αναδείχθηκε στην πιο δυναμική βιομηχανική, και όχι μόνο, οικονομία του κόσμου. Η Ρωσία ανέκτησε την ενεργειακή πρωτοκαθεδρία. Η Ευρώπη προχώρησε στην νομισματική ενοποίηση, επεκτάθηκε προς Ανατολάς, και παρέμεινε μια πλεονασματική οικονομία, κυρίως λόγω των γερμανικών εξαγωγών. Οι χρηματικές ροές συγκεντρώθηκαν στα δύο παγκόσμια χρηματοπιστωτικά κέντρα στη Νέα Υόρκη και το Λονδίνο, από όπου ανακατανέμεται προς διάφορες κατευθύνσεις το μεγαλύτερο μέρος της παγκόσμιας αποταμίευσης, των επενδύσεων και των δανείων.

Η άνοδος της παγκόσμιας οικονομίας στηρίχθηκε στο συνδυασμό της *τεχνολογικής προόδου* (άνοδος της παραγωγικότητας της εργασίας σε ΗΠΑ, Δ. Ευρώπη, Ιαπωνία), στην διαθεσιμότητα απεριόριστου *φτηνού εργατικού δυναμικού* (η αστικοποίηση στον Τρίτο Κόσμο ήταν εκρηκτική) και στην *συνεχή επέκταση της παγκόσμιας αγοράς*. Οι ανεπτυγμένες οικονομίες έγιναν *οικονομίες υπηρεσιών* (στις ΗΠΑ η γεωργία απασχολεί του 3% και η βιομηχανία το 12% του πληθυσμού). Η *βιομηχανία* μετατοπίστηκε μαζικά στις αναπτυσσόμενες οικονομίες της Ασίας (Κίνα, Ινδία, Ν.Α. Ασία). Σχεδόν παντού οι αγροτικοί πληθυσμοί κατέρρευσαν δημιουργώντας το μεγαλύτερο κύμα αστικοποίησης που έχει καταγραφεί ποτέ (2 δισ. άνθρωποι μετακινήθηκαν στις τριτοκοσμικές μεγαλουπόλεις).

Από το 1980 το κυρίαρχο οικονομικό δόγμα ήταν ο *νεοφιλελευθερισμός*, που εφαρμόστηκε με μικρές παραλλαγές στις περισσότερες χώρες. Αυτό σήμαινε απελευθέρωση των αγορών χρήματος, περιορισμό των δασμών, ισοσκελισμένους προϋπολογισμούς, ιδιωτικοποιήσεις σε παιδεία, υγεία και ασφάλιση, απελευθέρωση των αγορών εργασίας, και τέλος αποδέσμευση της νομισματικής πολιτικής από τον έλεγχο των κυβερνήσεων (η "ανεξαρτοποίηση" των κεντρικών τραπεζών). Η αποδυνάμωση των κυβερνήσεων και του κράτους ήταν καθολική, αν και κατά κανόνα δεν οδήγησε σε μείωση του κρατικών δαπανών.

Παρά την εντυπωσιακή άνοδο των οικονομικών δεικτών εντούτοις, οι κοινωνικές ανισότητες στον ανεπτυγμένο κόσμο διευρύνθηκαν με εντυπωσιακούς ρυθμούς, τεράστιες μερίδες πληθυσμού έμειναν περιθωριοποιημένες (Λατινική Αμερική) και οι ανισότητες των χωρών εντός του Τρίτου Κόσμου διευρύνθηκαν (Υποσαχάρια

Αφρική).

2. Η οικονομία των ΗΠΑ

Ο ρόλος των ΗΠΑ, όπου εκδηλώθηκε το επίκεντρο της νέας παγκόσμιας κρίσης έχει στρατηγική θέση στο παγκόσμιο σύστημα. Πρώτον είναι το 23% της παγκόσμιας οικονομίας (η Ε.Ε. είναι άλλο 25% και η Ιαπωνία το 8%). Με μία λέξη ο ανεπτυγμένος κόσμος (G8) όπου κατοικούν περίπου 1 δισ. άνθρωποι έχει το 80% του παγκόσμιου ΑΕΠ, ενώ ο υπόλοιπος κόσμος, με 5 δισ. πληθυσμό, μοιράζεται μόλις το 20%.

Οι ΗΠΑ, από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 και μετά, μετατράπηκαν σε ελλειμματική οικονομία. Μέχρι το 1980 ήταν μια σχετικά “κλειστή” οικονομία με τις εισαγωγές και τις εξαγωγές να είναι στην τάξη του 3-5% του ΑΕΠ. Έκτοτε σταδιακά οι εισαγωγές αυξήθηκαν στο 15-17% του ΑΕΠ των ΗΠΑ και οι εξαγωγές γύρω στο 10%. Οι ΗΠΑ εξάγουν όπλα και αγροτικά προϊόντα, πολύ τεχνολογία και κυρίως επενδυτικά κεφάλαια. Το εμπορικό έλλειμμα των ΗΠΑ για 20 χρόνια συνεχώς αυξάνεται.

Η χρηματοδότηση του εμπορικού ελλείμματος των ΗΠΑ έγινε με δύο τρόπους. Από το 1980 μέχρι το 1995 έγινε μέσω των *κρατικών ομολόγων*. Αυτό σήμαινε ισχυρό δολάριο, υψηλά επιτόκια και προσέλκυση της παγκόσμιας αποταμίευσης στους τίτλους του αμερικάνικου δημοσίου. Μετά το 1995 η πολιτική μετατοπίστηκε στα χαμηλά επιτόκια, το ασταθές δολάριο και την προσέλκυση της παγκόσμιας αποταμίευσης μέσω της *αγοράς τίτλων*. Η *επανάσταση της “τιτλοποίησης”* και των παραγώγων χρηματοπιστωτικών τίτλων έλαβε εκρηκτικές διαστάσεις μαζί με την έκρηξη της στεγαστικής και καταναλωτικής πίστης στις ΗΠΑ, μετά το 1995.

3. Τα 3 τρις. δολάρια. Οι τοξικοί τίτλοι

Η έκρηξη των στεγαστικών δανείων στις ΗΠΑ (έφθασε στο 40% του ΑΕΠ), έγινε από το 1998 και μετά. Συνδυάστηκε με την ξαφνική κατάληψη από τις τράπεζες του περίφημου “*Fridge Banking*”. Αυτά ήταν εξωτραπεζικά δίκτυα πίστης που υπήρχαν για τις ανάγκες των “φτωχών” στις ΗΠΑ, αυτών δηλαδή που ήταν αποκλεισμένοι από το τραπεζικό σύστημα και που ήταν περίπου το 20% του πληθυσμού. Τα δίκτυα αυτά είχαν φυσικά υψηλότερα επιτόκια.

Οι τράπεζες ανέλαβαν αυτές τις δραστηριότητες υψηλού κινδύνου, στη συνέχεια ασφάλιζαν τα δάνεια στις ασφαλιστικές εταιρείες, και τα “*τιτλοποιούσαν*”, τα έκοβαν δηλαδή σε κομμάτια, και τα έδιναν στις μεγάλες επενδυτικές τράπεζες της Γουόλ Στρητ. Αυτές τα ανακάτευαν με άλλους τίτλους, (ομολόγων, μετοχών) και με

την γνωστή πλέον “μάρκα” των Λέμμαν Μπράδερς έφθαναν στην Αθήνα, στη Μανίλα ή στην Σιγκαπούρη. Το υψηλότερο επιτοκίο που είχε το στεγαστικό δάνειο των “φτωχών” μεταφραζόταν σε έλκτική δύναμη για τα αποθέματα των ασφαλιστικών ταμείων στην Αθήνα ή για το μεμονωμένο αποταμιευτή στη Λάρισα. Σε μια περίοδο χαμηλού πληθωρισμού και φτηνού χρήματος διεθνώς, το σύστημα επιζητούσε τίτλους με “υψηλό ρίσκο”, προκειμένου να προβάλλει “υψηλές αποδόσεις”.

Τα στεγαστικά “δάνεια των φτωχών” ήταν 1 τρισ. δολάρια. Άλλο 1 τρισ. ήταν ο βραχυχρόνιος δανεισμός των μεγάλων επιχειρήσεων στις ΗΠΑ, οι οποίες δανείζονται απευθείας από το κοινό και όχι από τις τράπεζες. Άλλο 1 τρισ. είναι τα αντίστοιχα δάνεια δημόσιων οργανισμών (δήμων, πανεπιστημίων, κλπ.). Όλα αυτά ήταν τίτλοι προς εξαγωγή. Αντιπροσώπευαν το 25% σχεδόν του ΑΕΠ των ΗΠΑ (το οποίο είναι 13 τρις) ή διαφορετικά, περίπου το 5% της παγκόσμιας οικονομίας. Οι “τίτλοι” μετατράπηκαν στην μεγαλύτερη “εξαγωγική βιομηχανία” των ΗΠΑ. Παράλληλα η τιτλοποίηση έφθασε να καλύπτει ακόμα και τον κλασικό δανεισμό χωρών. Οι χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, έχουν δανειστεί, για παράδειγμα, 600 δισ., με τη μορφή των swaps (προσυμφωνημένη σχέση ισοτιμίας ανάμεσα σε νομίσματα), κάτι που σήμερα, μετά την υποτίμηση των νομισμάτων τους, τις οδηγεί σε χρεοκωπία.

Η επανάσταση της “τιτλοποίησης” είχε ακαταμάχητη λογική. Οι “φτωχοί”, με τις τιμές των σπιτιών να ανεβαίνουν κάθε χρόνο, προσδωκούσαν την αποκόμιση κέρδους και την ανανεώση του δανείου με καλύτερους όρους. Οι τράπεζες βρήκαν ένα μοναδικό πεδίο κερδοφορίας, πέρα από τις παραδοσιακές δραστηριότητες και ζητούσαν επίμονα την κατάργηση της νομοθεσίας του 1933 που εμπόδιζε την εμπλοκή τους σε επενδυτικά προϊόντα. Αυτό έγινε εν μέρει από τον Κλίντον το 1998 και στη συνέχεια από τον Μπους, το 2001 και 2003. Η Γουώλ Στρητ έμεινε πρακτικά ανεξέλεγκτη. Η Γουώλ Στρήτ ανακάλυψε το “μαγικό ραβδάκι “με το οποίο θα διεύρυνε ραγδαία τις πωλήσεις της διεθνώς.

Ο Μπους υποσχόταν το 2000, ότι παρά τη διάλυση του κοινωνικού κράτους και τους στάσιμους μισθούς, “κάθε αμερικάνος θα αποκτούσε ένα καινούργιο σπίτι”, και ο Γκρίνσπαμ αυτοπροβαλλόταν στο βιβλίο του ως ο απόλυτος δημιουργός του “αμερικάνικου θαύματος”. Η ανάπτυξη της οικονομίας στηριζόταν στην κατασκευαστική έκρηξη και στην επέκταση της κατανάλωσης, ενώ η χρηματοδότηση του πολέμου στο Ιράκ γινόταν άθελα τους από τον υπόλοιπο κόσμο.

Όπως γίνεται σε αυτές τις περιπτώσεις η κρίση ξέσπασε μόλις ένας δείκτης (η τιμή των σπιτιών άρχισε να πέφτει στα τέλη του 2007. Η “φούσκα” έσκασε 9 μήνες μετά. Τα παγκόσμια χρηματιστήρια έχασαν γρήγορα το 40-50% της αξίας τους. Ο

Γκρήνσπαμ δήλωσε “ότι έγιναν λάθη” και η κατάρρευση πήρε το όνομα που της άρμοζε: “the credit crunch”. Ένα σύστημα βασισμένο στο “φθηνό χρήμα” και την “πιστωτητή επέκταση”, οδηγήθηκε σε κατάρρευση. Μαζί και κάθε ιδέα περί αυτορρυθμιζόμενων αγορών, ειδικά των αγορών του χρήματος.

Ενώ η έκρηξη της “φούσκας” μπορεί να θεωρηθεί ως μεμονωμένο φαινόμενο “παράλογης” στρατηγικής “στενών συμφερόντων”, των ΗΠΑ ή της Γουόλ Στρητ, εντούτοις πρέπει να είναι σαφές ότι κάθε περίοδος κερδοσκοπίας δημιουργείται, κλιμακώνεται και ανθεί μόνο σε περιόδους οικονομικής ανόδου της πραγματικής οικονομίας, και εν προκειμένω της παγκόσμιας οικονομίας. Το αντίστροφο δεν είναι δυνατόν. Συνεπώς η κερδοσκοπική κλιμάκωση της τελευταίας δεκαετίας εδράζεται στην πραγματική άνοδο της παγκόσμιας συσσώρευσης. Ταυτόχρονα καλύπτει ένα υπαρκτό πρόβλημα ανισοροπίας στην ροή εμπορευμάτων και χρήματος που είναι η *δομική πλέον αδυναμία* των ΗΠΑ να συντηρήσουν την ομαλή λειτουργία του διεθνούς συστήματος.

4. Η “εξαίλωση του πλούτου” και η παγκόσμια ύφεση

Η έκρηξη της φούσκας οδήγησε στην “εξαίλωση του πλούτου” που ήταν συνδεδεμένος με την “χρηματοπιστωτική φούσκα”. Τα πρώτα “θύματα” της φούσκας ήταν οι “πλούσιοι όλου του κόσμου” (τα αραβικά επενδυτικά φαντς, οι ρώσοι νεόπλουτοι, οι λατινοαμερικάνικες αστικές τάξεις), και κυρίως και πρωτίστως η αμερικάνικη μεσαία τάξη, η οποία είδε όλες τις μορφές πλούτου που κατείχε (κατοικία, μετοχές, ασφαλιστικό πρόγραμμα) να εξαίλωνονται, μέσα σε δύο μήνες. Από κοντά και οι τραπεζικοί κολοσσοί, οι ασφαλιστικές εταιρείες και οι 500 μεγαλύτερες αμερικάνικες επιχειρήσεις που είδαν την αξία της εταιρείας τους (απόλυτα ταυτισμένη με την τιμή της μετοχής) να συρρικνώνεται δραματικά.

Η οικονομία δεν είναι ένα παιχνίδι “μηδενικού αθροίσματος” με κερδισμένους και χαμένους. Όπως εξαίλωση του πλούτου είναι ένα νεκρό εργοστάσιο που κλείνει πριν ολοκληρώσει τον κύκλο ζωής του, το ίδιο συμβαίνει με ένα “τίτλο” που εκδίδεται έναντι της αξίας του εργοστασίου, ή ένα τίτλο που εδράζεται σε μία “μελλοντική υπόσχεση”. Καθώς όλο το σύστημα δεν στηρίζεται σε πραγματική αποταμίευση, αλλά στη δημιουργία χρήματος από το μηδέν (τράπεζες, χρηματιστήριο, εμπορική πίστη), η εξαίλωση είναι το τυπικό γνώρισμα κάθε σοβαρής κρίσης. Πρόκειται λοιπόν για μαζική καταστροφή κεφαλαίου, πλασματικού σε πρώτη φάση, πραγματικού σε δεύτερη.

Κάθε χρηματοπιστωτική κατάρρευση δεν οδηγεί σε ύφεση. Μόνο που η κρίση του 2008 συνδέθηκε από την πρώτη ημέρα με την κρίση του 1929. Οι φόβοι όλων ήταν ότι επρόκειτο για την μεταφορά της

κρίσης από το χρηματιστήριο στην πραγματική οικονομία. Και καθώς το 1929 ως βασική αιτία της μετατροπής της χρηματιστηριακής κρίσης σε ύφεση αποδίδεται στο γεγονός ότι αφέθηκε να καταρεύσει ένα μεγάλο μέρος του τραπεζικού συστήματος, τώρα, μάλλον μηχανιστικά, επιχειρήθηκε να “σωθούν οι τράπεζες” με κάθε μέσο.

Η παγκόσμια ύφεση, έστω ήπια αρχικά, απρόβλεπτη στη συνέχεια, είναι αναπόφευκτη για τρεις λόγους:

1. Η έκταση του φαινομένου. Τα 3 τρις είναι το 5% του παγκόσμιου ΑΕΠ. Το ποσό είναι τεράστιο και η επιφανόμενη ύφεση, η μείωση δηλαδή του παγκόσμιου ΑΕΠ κατά 2-3 μονάδες το 2009 είναι μη αναστρέψιμη. Οι πλασματικές και οι πραγματικές αξίες θα συγκλίνουν σ' ένα επίπεδο που μάλλον θα είναι ακόμα χαμηλότερα, με το 2010 να πιθανολογείται μία ακόμα μείωση αυτής της τάξης.

2. Το σύστημα των κυμαινόμενων ισοτιμιών είναι ευαίσθητο σε διαλυτικές διακυμάνσεις ανάμεσα στα βασικά νομίσματα (δολάριο, ευρώ, λίρα, γιεν). Μόνο συντονισμένες προσπάθειες μακροοικονομικής πολιτικής μπορεί να σταθεροποιήσει το διεθνές νομισματικό σύστημα. Εντούτοις μέχρι στιγμής, καθώς οι αλληπάλληλες συσκέψεις των G-8 και των G-20 οδηγούνται σε αδιέξοδο, κάθε ιδέα για πραγματικό συσυντονισμό (Μπρέτον Γουντ II, ή κοινές μακροοικονομικές πολιτικές) φαντάζει αδύνατος. Κάθε σοβαρή προσπάθεια εξόδου από την κρίση δοκιμάζεται μέχρι στιγμής από την στενοκεφαλία των “εθνικών” πολιτικών και το “νεοφιλελεύθερο ανορθολογισμό” της Ε.Ε., αφήνοντας τις ΗΠΑ πρακτικά μόνες τους (με σταθερό σύμμαχο μόνο την Κίνα), να βγάλουν την παγκόσμια οικονομία από την ύφεση.

3. Ο κίνδυνος του αποπληθωρισμού και της διαδοχικής πτώσης τιμών, παραγωγής, και μισθών φαντάζει ως υπέρτατη απειλή που οι “δημόσιες ενέσεις” προσπαθούν να αποτρέψουν, με αμφίβολα όμως ακόμα αποτελέσματα. Ο αποπληθωρισμός όμως ήδη εκδηλώνεται στις πρώτες ύλες (και το πετρέλαιο), μετατρέποντας τον Τρίτο Κόσμο που εξαρτάται από αυτές τις εξαγωγές, στο πρώτο ακραίο “θύμα” της κρίσης. Χώρες με πληθυσμούς που ζουν με 2-3 δολάρια την ημέρα, καλούνται να επιβιώσουν με συναλλαγματικά αποθέματα συρρικνούμενα κατά 40-50% εντός ενός εξαμήνου. Η σταθεροποίηση των τιμών αυτών και η άμεση οικονομική βοήθεια προς τον Τρίτο Κόσμο, αποτελούν την πρωταρχική μέριμνα που κάθε πολιτική εξόδου από την κρίση.

4. Κάθε μεγάλη οικονομική κρίση συνδέεται με μια ακόμα μεγαλύτερη, ιστορικών διαστάσεων, τομή ή μετάβαση στην πραγματική οικονομία. Η πρώτη και δεύτερη βιομηχανική

επανάσταση, ο φορντισμός, η πληροφορική επανάσταση βρέθηκαν στο μεταίχμιο σημαντικών οικονομικών κρίσεων. Εάν ισχύει σήμερα αυτό, που μάλλον ισχύει, η έξοδος από την κρίση θα συνδεθεί με ένα ακόμα μεγάλο κύμα τεχνολογικών αλλαγών και αναδιάρθρωσης της παγκόσμιας οικονομίας. Και η διέξοδος αυτή έχει πλέον όνομα: “πράσινος καπιταλισμός”.